

ХІХ к. АЯГЫНДАГЫ ПАМИР–АЛАЙ КЫРГЫЗДАРЫНЫН РУХАНИЙ МАДАНИЯТЫ, ҮРП–АДАТТАРЫ ЖАНА САЛТ – САНААЛАРЫ

Проф., док. ЖУМАБАЕВ Б.М.

Кыргыз мамлекеттик педогогикалык университети

Октябрь төңкөрүшүнө чейинки мезгилдеги кыргыздардын руханий турмушу жана көөнө маданияты жөнүндө сөз болгондо баарынан мурда элдин бай оозеки чыгармачылыгы көңүлгө алынары ырас. Мында элдин тарыхый тагдыры, көп кылымдык өз алдынча маданияты, салт – санаасы, үрп – адаты жана көчмөн турмушу чагылдырылган. Элдин идеалдары менен ишенимдери үмүт – тилектери менен максат – мүдөөлөрү атадан балага, муундан – муунга берилүүсү төңкөрүшкө чейинки мезгилдеги жападан жалгыз каражаты болуп элдик оозеки чыгармачылык эсептелет. Ал жанрдык жактан көп түрдүүлүккө ээ; элдик баатырдык эпостор, тарыхый жана музыкалык ырлар ж.б. «Элдин тили бөтөнчө өз алдынчалыкка ээ, кыргыздар өздөрүнө белгилүү бир өлчөмдөгү ыргак – туулук аркылуу кандайдыр бир поэтикалуулукту берип өз ойлорун тыкан жыйынтыктуу баяндашат. Сөзмөрлүк ыргактуу сүйлөө кыргыздарда аябай бааланат. Мына ушундан улам, кыргыздарда нукура элдик поэзия кенири өнүккөн» (**Лавров, 1916: 141**) деп белгилешкен М.В. Лавров жана Памир – Алай боюнча башка саякатчылар менен изилдөөчүлөр өзгөчө орунду ыр ээлеп турат.

Борбордук жана Орто Азия элдеринин тарыхы менен этнографиясы – нын чоң билерманы, Памир – Алайда бир нече жолу болгон Г.Е. Грум – Гржимайло памирлик кыргыздар «сөзгө кулак төшөгөн, ал турсун ар нерсеге талапкер келишет, ангеме баяндарды угууну, айрыкча бул баяндар ыр түрүндө айтылып, эки же үч кылдуу аспаптын же домбранын (саякатчы бул домбараны туура эмес атап койгон, туурасы кыяк же комуз – автор.) коштоосунда угууну өзгөчө жакшы көрүшөт. Дегеле эркек болсун, мейли аял болсун, ырдай билген адам алардын арасында чоң кадыр баркка эгедер (**Грум – Гржимайло, 1885: 98–99**).

Жалпыга белгилүү болгондой, кыргыздардын оозеки чыгармачылыгы тематикалык жактан көп түрдүүлүгү менен айрымаланып турат. Андагы көп нерселер мал чарбачылыгы жана көчмөн жашоо турмушу менен тыгыз байланыштуу.

Орус жана чет элдик саякатчылар кыргыздардын салттуу маданиятын, анын ичинен искусствосун үйрөнүүнүн үстүндө атайын шугулданышкан эмес, бирок алардын эмгектери менен жазып калтыргандарында Алай менен Памирде жашаган элдердин музыкасы жана музыкалык аспаптары жөнүндө кыскача маалыматтар кездешет. Көпчүлүк саякатчылар менен изилдөөчүлөр жазып калтырышкандай, кыргыздар ар кандай коомдук жана үй – бүлөлүк окуялар, анын ичинде майрамдар, түрдүү салтанаттар, оюн – зооктор ж.б. коштогон музыканы аябай жакшы көрүшөт. Кыргыздардын той салтанаттарында сөзсүз түрдө

18 XIX к. АЯГЫНДАГЫ ПАМИР–АЛАЙ КЫРГЫЗДАРЫНЫН РУХА–НИЙ МАДАНИЯТЫ, ҮРП–АДАТТАРЫ ЖАНА САЛТ – САНААЛАРЫ

музыка катышат» – деп жазган Е. Марков. Музыка менен ырды өзгөчө сүйгөн эл катары кыргыздар тамаша, оюн – зоок куруу үчүн ар кандай окуяны пайдалана илишкен (**Марков, 1901: 161**). С. Гедин: «Элдер кечкисин концерт коюшту, кыргыздардын бири келип менин боз үйүмдүн ортосуна отурду да үч кылдуу аспап кобузда (комуз) ойной баштады; кылдар манжалар менен берилип жатты. Бул музыка кайгылуу жана көңүлсүз эле, бирок сезимдер менен нукура азиялык маанайга жык толуп турган болчу; ошондуктан мен бүт демим менен уктум, айрыкча бул музыкага бороондун ышкырыгы менен күйгөн оттун чачыраган добушуна окшоштурулуп чертилген учурда жырдап уктум» (**Гедин, 1899: 97–98**).

XIX – к. соңунда XX – к. башталышында байыркы аспаптардын да бир катарын сактап, пайдаланып келишкендиги жөнүндө баамчыл саякатчылар жазып калтырышкан. Эл ичине кеңири тараган музыкалык аспап болуп үч кылдуу чертме инструмент комуз эсептелинген.

Бүгүнкү күндө музыкагаануучу Б. Алагушев өз эмгегинде «комуз» термини кобус, камыс, кабыш, кабас, комуз ж.б. ар кандай аталышы менен Орто Азия, Казахстан, Повольжя, Урал, түштүк Сибирь, Алтай жана башка чөлкөмдөрдүн эбегейсиз чоң аймактарындагы ар кандай аспаптарды атап белгилөө үчүн колдонуларын жазат (**Алагушев 1974: 35**).

Кыргыздарда кыяк же болбосо кыл кыяк деп аталган кыл таякча менен чертме чертиле турган аспап да эл ичине өтө кеңири тараган. Анын алмурут сыяктанган формадагы жыгач капкагы жогору карай созулган моюнчасы менен болот да, өзү төмөн карап чоюлгансып турат. Анан калса, айрым учурларда ал жерге тикесинен коюлуп чертилет. Өзүнүн тээ алгачкы коомдогу формасы менен кызыктуу болгон кылдары жылкынын кылынан гана жасалат да, бул көрүнүш көчмөн элдерде гана байкалат (**Путеводитель по Туркестану, 1913: 155**) – деп жазышкан төңкөрүшкө чейинки авторлор. Анан калса, кыяк сыяктуу аспап, бирок кобуз, кабыз деген аттар менен Сибирь элдеринде да кездешет.

Өткөн XIX – к. түндүк жана түштүк кыргыздарда сурнай, керней, сыбызгы, чоор ж.б. музыкалык аспаптар кеңири колдонулган. Орус саякатчысы Б.Л. Тагеев Алайда орус конокторунун урматы үчүн кыргыз байлары тарабынан уюштурулган тамаша майрамда керней менен сурнайдын тартылгандыгына күбө болгон (**Тагеев, 1900: 42**). Расмий иш чаралардын учурунда керней менен сурнайларды тартышкан (той – тамаша, эр сайыш ж.б.) ошондой эле душманга болгон жүрүштөрүн, согуш жана барымтанын учурунда сурнай кабар берүүчү милдетти да аткарган (**Загряжский, 1887: 47–48**) – деп Г.С. Загряжский өз эмгегинде белгилейт. Түштүк кыргыздардын арасында музыкалык аспаптардын канчалык деңгээлде кеңири жайылгандыгы жөнүндө С.Марков минтип жазган: «Алайлык кара кыргыздардын боз үйлөрүнөн биз бардык жерде туземдиктердин илинип турган балалайкасын – домбраны (комузду – автор.) скрипка сыяктуу «кобзаны» (б.а. кыл кыяк Б.Ж.) жана сыбызгыны көрүп жүрүп отурдук» (**Марков, 1901: 155**) Кыргыздарда сыбызгынын көптөгөн кылымдардан бери салтка айланып жашап келе жаткандыгына «Манас» эпосу да күбө. Этнограф И.Молдобаевдин пикири боюнча «сыбызгы» деген терминдин келип чыгыш убактысы байыркы Персия дооруна тиешелүү болуп эсептелет:

«Кашкарлык Махмуддун (1072–1074) сөздүгүнө ылайык «сыбызгы» (сабозгу) деген сөз «чоор» деген мааниде да которулат» (**Молдобаев, 1989: 13**). Бул аспап Орто жана Борбордук Азия менен Түштүк Сибирдеги элдердин ичинде кеңири тараган.

Орус саякатчыларынын күндөлүктөрү менен жазып калтырганда – рынан кыргыздардын элдик оюн – зооктору жөнүндө көптөгөн маалыматтарды табууга болот. Алардын жарыялаган материалдарында эң байыркы оюндардын бири болгон улак тартыш, же болбосо, «көк бөрү» оюну өтө кеңири өтө кылдат жазылып берилген. Улак тартыш кандайдыр бир кубанычтуу окуянын – үйлөнүү тоюнун же болбосо башка бир коомдук салтанаттуу иш чаранын урматына берилген. Ал эми петербургдук этнограф Г.Н. Симаковдун маалыматтары боюнча адам өлгөндөгү кара аштын учурунда улак тартыш берүү Кыргызстандын түштүгүндө гана учураган көрүнүш болгон (**Симаков, 1984: 81**).

Орус саякатчы аял Ю.Головнина бул өтө кызыктуу оюнга Алайда күбө болгон: «Башы кесилип алган эчкинин жерге ыргытылышы – оюндун башталышы жөнүндөгү белги болот. Буга чейин кыймылдабай эки катарга тизилип күтүп тургандар атып жөнөштү да, бир топко үймөлөктөшүп калышып, андан соң эчкини ээрге туурасынан баскан кыргыз жеништүү түрдө суурулуп чыкты. Эчкиге ээ болгондун жолун тороо үсүн атчандардын бир тобу бөлүнүп чыга беришти да бир мүнөттөн кийин баары кайрадан баш аламан болуп кетишти, калгандары болсо эки бутун тик көтөрүп тура калган, жата калган жана бири – бири омуруолой башташат. Өздөрүнүн да, башкалардын да минген аттарын аёсуз башка көзгө койгулашып топко шукушурулуп кирип жатышты. Мына ушул учурда бир атчан ээрге бөктөрүлгөн кымбат баалуу табылгасы менен бөлүнүп чыкты да, айлана баштады; өзүн туш тараптан курчаган жана алдыга озуп торой чаап чыгышкан атаандаштардын арасынан суурулуп чыгып, бөктөрүлгөн эчкинин тырыша кармап, кайрадан алдыга атырылып жөнөдү. Мына бул тарапты көздөй ал тим эле учуп келе жатты, анын туш тарабынан башкалар чаап келатышты; биздин апкаарып, демибиз чыкпай калды, азыркы 30–40 саржан келген аралыкты ийгиликтүү өтө алабы же жокпу деп ал үчүн толкунданып жаттык. Жакын жакын калды мына ал өзүн тосуп турган акыркы топту жарып өттү да бизге жете түшүп суктанаарлык күч кубаты жана кыймылы менен эчкини дал биздин таман алдыбыздагы чуңкурга таштады. Көл – шал болуп тер баскан, акылдарынан ажырашышкан мингич аттар менен атчандар эчкинин артынан бирин – бири тебелешип, чуңкурга түшүп жатышты. Оңдогон көөдөндөрдүн дем алуусу менен кошо чыгып жаткан кыйкырык чуру – чуудан эч нерсеге карабай оңду – солду чабылып жаткан камчылардын чабылган үндөрү угулуп жатты, муну тигиле карап каткан көздөр... Акыры эчкини алган бактылуу неме чуңкурдан секирип чыгып алдыга чуркап жөнөдү эле, калгандарынын баарысы да анын артынан чаап жөнөштү (**Головнина, 1902: 98–99**). Саякатчы айымдын жазгандарынан бул чакан аңгеме – билдирүүнү мисал келтиргенибиздин себеби, мында эркектердин бул ат оюну өтө кеңири, так – таамай баяндалып берилген. Түштүк Кыргызстан менен Памир Алайда болушкан Е.Л. Марковдун (**Марков, 1901: 161**), К.К. Казанскийдин (**Казанский, 1892: 78**), П. Инфантьевдин (**Инфантьева, 1907: 90**), И.В. Сорокиндин (**Сорокин,**

20 XIX к. АЯГЫНДАГЫ ПАМИР–АЛАЙ КЫРГЫЗДАРЫНЫН РУХА–НИЙ МАДАНИЯТЫ, УРП–АДАТТАРЫ ЖАНА САЛТ – САНААЛАРЫ

1896: 647–648) ж.б. саякатчылар менен изилдөөчүлөрдүн китептеринен элдин оюн–зоокторго, анын ичинде улак тартыш оюнуна байланышкан баалуу этнографиялык материалдарды табууга болот. Алар бир оюндун жүрүшүн жана жол жобо эрежелерин жазып калтырышкан. XIX к. экинчи XX к. баш ченинде кыргыздарда ат оюндарынын кенири тараган түрү, ат чабыш же болбосо байге эсептелинген. Ветеринардык врач С.Дмитриев 1912–жылы болгон Шабдандын ашындагы байгеге күбө болуу менен бирге, мындай деп жазып кеткен: Ат чабыштар баарына белгилүү болгондой кыргыздардагы төрөлгөндөн кийин эле ат жалында болуусу менен бирге, бул элдеги – эң кенири тараган оюндун түрү болуп эсептелет. Ат чабышсыз (кыргызча айтканда «байгесиз») аларда бир да майрам, бир да салтанат өткөрүлбөйт жана ансыз элестетүү татаал» (**Архив ГО РФ, р.75 оп.1., д. 18 л.1**). Бул оюндардын эл ичине кенири тарагандыгы баарынан мурда кыргыз элинин кылымдар бою калыптанган көчмөнчүлүк жашоо ыңгайында жылып бөтөнчө мааниге ээ болуп тургандыгы менен түшүндүрүлөт. Көчмөндөр балдарын ат минүүгө өтө эртелеп үйрөтүшөт да, балдар 8–10 жашка чыккандан ат үстүндө кадимкидей ойноп калышат, ат чабыштарга, байгелерге катышышат. Эч нерсеге жөндөмсүз, жеткен олдоксон жигит ат мингенде таптакыр башкача болуп кетет, ал тескерисинче өтө тыкан тартып, өзүн ат үстүндө өтө ишенимдүү кармайт – деп жазат К.К. Казинский.

Ат чабыштар узундугу 7 ден 30 чакырымча чейинки аралыкта өткөрүлгөн. Мындай учурда минген күлүктөрү өтө күчтүү болуп, чыдамдуулук ат чапкан балдардын жакшы даярдыкта, шамдагай жана ат чабууну жакшы билгендиги талап кылынган. Петербургдук этнограф Г.Н. Симаков байгенин бир нече түрүн атап көрсөткөн: ат чабыш – үч жашка чейинки тайларды чабыш (тай чабыш); төрт жаштагы кунандарды чабыш (кунан чабыш); ат–чабыш чоң аттар менен бир нече байгередди чабышат (**Симаков, 1984: 77**).

Ат чабуу үчүн жеңил акыл–парасаттуу жана чыдамкай чабандистер көбүн эсе 10–15 жаштардагы жаш балдар тандалып алынат. Ат чабыш чындыгында эле спорттун массалык жана элдик түрү болгон. Ат спорт оюнунун кенири тараган бир түрү болгон «кыз куумай» бүгүнкү күндөргө чейин эл ичинде өтө кенири тараган оюн–зооктун бир түрү. Бул ат чабыш жарышка бойго жеткен жигиттер менен кыздар ошондой эле, спорт курагындагы бардык адамдар катыша алышкан. Жогоруда эскертип кеткен врач В.И. Кушелевский бул оюнду төмөндөгүдөй кылып сүрөттөп жазган: «Кыздар кээде ат чабууга чыгышып жаш кыргыз жигити менен мелдешке түшөт. Анан калса, жигит ат үстүндөгү кызды кууп жетсе, аны өпкөнгө укуту болгон. Бирок, бул өбүү жигит үчүн өтө кымбатка турат. Анткени, тоолук кыздар камчыны өтө чебер пайдалана билишет. Ошондуктан, кызды өбөрдөн мурда ар бир жигит алгач, дене ачыштырган бир нече камчы жейт» (**Кушелевский: 209**).

Изилденүүгө алынган мезгил ичинде ат оюндарынан башка, кыргыздарда көптөгөн элдик оюн–зооктун түрлөрү болгон. Саякатчы–лардын эмгектеринен биз элдик оюн–зооктордун төмөндөгүдөй түрлөрү жөнүндө кыскача маалыматтарды табабыз: күрөш, сайыш же эр сайыш, жөө жарыш же жөө байге ж.б.

Орус саякатчысы Б.Л. Громбчевский Памирде кыргыздардын элдик оюндарынын бир нечесине күбө болгон. Жаштардын мына ушундай жарыш оюндарынын бири жөнүндө ал өтө кылдаттык менен баяндап жазып кеткен; андан бир үзүндүнү мисал катары келтирсе болот: Кенири аянттуу түз жерде 30га жакын кыз—келиндер отурушту. Улгайган адамдардын бир тобу четте өздөрүнчө бир топ болуп олтурушту, бир тобу майда—чүйдө жумуш менен алектенип олтурушту. Кыз—келиндердин маңдайларында 40ка жакын жигиттер отурушту. Кыздар менен жигиттер колдоруна жип кармап алышып кезектеше туруп жатышты. Тизилип олтурушкан жигиттердин катарына келишип, жаккан жигиттин мойнуна жипти сала ортого жетелеп чыгып жатышты. Жигит ырдап бериш керек эле. Эгерде жигит сүрдөбөй тартынбай ырдап бере алса, анда кыраан—каткы күлкү жана аны жактаган кыйкырык—чуунун коштоосу менен каршылык көрсөткөнүнө карабастан кызды өбүү укугуна ээ болот. Эгерде жигит уяла сүрдөп, ырдай албай калса, анда кыздар кыраан—каткы күлкү менен аны ортодон кууп чыгышат. Мындан соң, экинчиси, үчүнчүсү ж.б. туруп келип жатты. Андан соң, оюн алмашылды: кыздар кармап турган жип менен акырын колдорун чаап жигитти чакырат. Жигит колундагы камчынын сабын жерге такап туруп, бир колу менен камчынын жогорку учуна таянып, экинчи колун жерге тиер—тийбес кылып, дээрлик горизонталдык абада башы, бүт денеси менен бурулуш керек. Бул учурда анын таянаар эки гана нерсеси болушу зарыл: камчынын сабы менен буттары. Эгерде жигиттин жамбашы же арты жерге тийип кетсе, же болбосо жыгылса, ал турсун тайып кетсе да ортодон куулуп чыгат. Ал эми айтылгандын баарын жасаса, анда өзүн тандаган кыздын бетин өбөт» (Архив ГО РФ ф.45, оп. 1, д.6, л.326, 327; Акрамов, 1974: 71).

Орус саякатчылары менен аймактаануучу—изилдөөчүлөрү өз эмгектери менен жазып калтыргандарында башка да элдик спорт оюндары менен жаштардын оюн—зооктору жөнүндө баяндашкан.

Алар тарабынан ошондой эле кыргыздардын үй—бүлө мамилелери жөнүндө, балдардын төрөлүшүнө байланышкан каада—салттар менен үрп—адаттар жайындагы маалыматтар тууралуу, аялдардын үй—бүлөдөгү жана коомдогу ал—абалы жөнүндөгү маалыматтар, маркумдарды акыркы сапарга узатуу тууралуу ж.б. көптөгөн этнографиялык материалдар чогултулган. Баарына белгилүү, XIX к. соңу XX к. баш ченинде кыргыздарда үй—бүлө куруунун негизги формасы болуп моногамиялуу үй—бүлө эсептелген, бирок полигамиялуу үй—бүлөлөр, же көп аял алуучулук да кездешпей койгон эмес. Түштүк кыргыздардагы үй—бүлө мамилелеринин бир көрүнүшү Е.Л. Марков тарабынан көңүл бураарлык өзгөчө кызык деңгээлде баяндалып берилген: «Чыныгы азиаттар катары кыргыздар аялдарды аябай жактырып сүйүүчүлөр болуп эсептелинет. Мухамбет пайгамбар тарабынан жазылган мыйзам—шариат, динди катуу тутунган мусулманга төрттөн ашуун аял алууга уруксат бербесе да, элдик каада—салттар, же болбосо адат бул багытта бир топ кең пейилдикке барган да, эркекке канча кааласа ошончо аял алууга уруксат берет. Бай кыргыздар шариаттын жол—жоболоруна караганда өздөрү үчүн сүйкүмдүү болгон заңды көбүрөөк кармаанары түшүнүктүү нерсе. «Сарт байыса там салат, кыргыз байыса катын алат» деп айтылат туземдиктер—дин макалында. Кыргыз өзүнүн чыныгы төрт аялынын ар бириникинде

22 XIX к. АЯГЫНДАГЫ ПАМИР–АЛАЙ КЫРГЫЗДАРЫНЫН РУХА–НИЙ МАДАНИЯТЫ, ҮРП–АДАТТАРЫ ЖАНА САЛТ – САНААЛАРЫ

адат жана шариат боюнча кезек менен түнөп чыгууга милдеттүү, ал эми аял болсо өз кезегинде бул күнү тамак даярдап, бардык чарба иштерин жасоосу керек. Мына ошентип, үй–бүлө кубанычы менен үй–бүлө милдеттерин төрт бөлүккө бөлүү маселеси көчмөндөрдүн укуктук мыйзамдары аркылуу өтө жөнөкөй да, иш билги кыраакы да чечилген. Ошону менен бирге кыргыздын биринчи уулу, же болбосо сүйүктүү аялы – байбиче калган баардык аялдардын үстүнөн болгон белгилүү бир деңгээлдеги башкаруучулук милдетин сактап калат» (**Марков, 1901: 156–157**). Өткөн мезгилдерде кыргыздарда эртелеп, жаш кезинен үйлөнүү салтка айланган көрүнүш болгон. Балдар 13–14 жаштан тартып эле бойго жетти делип эсептелсе, кыздар 10–12 жашынан тартып турмушка чыкса болот делип саналган. Ошондой эле балдары ымыркай кездеринде эле, же болбосо төрөлө элек учурда эле келечекте үйлөнтүү жөнүндө салт да (бел куда же бешик куда) өтө кеңири тараган: «Алайлык каракыргыздар, – деп жазган Е.Л. Марков, – көбүн эсе өз балдары бир жашка чыккан кездеринде эле, ал турсун кээде бала төрөлгөнгө чейин эле бири – бирине кудалап коюшат» (**Марков, 1901: 158**).

XIX – к. соңу XX – к. баш ченинде үй–бүлө куруунун ушундай формасы Орто Азиядагы башка элдердин арасында да тараган болчу. Колуктуну ала качып үйлөнүү өтө сейрек кездешкен анан калса ала качуу кыздын макулдугу менен болгон. Негизинен кыздардагы үй–бүлө куруунун басымдуу бөлүгү кыз үчүн калың төлөө менен байланыштуу болгон. Ата–энелер жаштарды үйлөнтүүгө макул болушары менен калыңдын өлчөмү жөнүндө да дароо макулдашышкан. Болочоктогу келиндин калыңын натуралай, негизинен жандык – мал түрүндө алышкан. Саякатчылар менен изилдөөчүлөрдүн белгилөөсүндө кыргыздардагы калыңдын өлчөмү жөнүндөгү маалымат ар түрдүү болгондуктан анын канча экендигин так аныктап айтуу кыйыныраак иш. Уулу үчүн колукту таңдоо укугу, жогоруда белгиленгендей, ата–энелер менен жакын туугандарына тийиштүү болгон. Макулдашылган соң, «кыздын атасы аучи (жуучу – Б.Ж.) аркылуу күйөө баланын атасын сый көрүп, белек – бечкегибизди алып кетсин деген шылтоо менен кайсыл күнү келүүсүн белгилеп чакыртат» (**Гродеков, 1889: 58**). Ушундан соң, үйлөнүү үлпөтүнө байланышкан салт – санаалар башталган. Фергана жана Памир – Алайды кыдырган саякатчы И.Л. Корженевский Алайдагы кыргыздардын үйлөнүү тоюна күбө болуп, анан үйлөнүү үлпөтүнө байланышкан бир катар үрп – адаттарды өтө таа жазып кеткен (**Корженевский, 1913, № 41**).

Өткөн мезгилдерде левират салты кыргыздар арасында өтө кеңири тараган. Жесир аял кандайдыр бир деңгээлде өлгөн күйөөсүнүн үй–бүлөөсүнүн менчиги катары эсептелинген да, мал – мүлкүн жана кичинекей баласын алып, маркумдун жана кайтыш болгон күйөөсүнүн тууган – уруктарынын макулдугусуз аял «бөтөн бирөөгө» турмушка чыгууга укугу жок болгон. Эгерде жесир аял башка уруудагы бирөөгө турмушка чыкса, анда байкуш аял мал – мүлктөн да, баладан да ажыраган (**Гродеков, 1889: 92; Загряжский, 1876: 156**).

Е. Марков, И. Корженевский, Ю. Головина ж.б. орус саякатчы – ларынын белгилөөлөрү боюнча кыргыз аялдары комдо бир топ өз алдынчалыктарга, салыштырмалуу эркиндикке ээ болушкан да, үй–бүлө турмушунда ар качан чоң ролду ойношкон. Отурукташкан башка мусулман элдеринин аялдарындай болуп, кыргыз аялдары өтө эле

укуксуз болушкан эмес. «Кыргыздардын (Б.Ж.) арасында алардын аялдары менен энелери ээ болгондой маани—маңыз менен кадыр—баркка чанда бир цивилизациялуу элдердин аялдары гана ээ болушу ыктымал» — деп жазган Е.Л. Марков. Кыргыз аялдар ар дайым шаан—шөкөттүү жүргөнсүгөн, бирок укуксуз сарт(өзбек) аялдар менен тажик аялдары сыяктуу эч качан беттерин жаап бекитишпейт жана башкаларды ээн—эркин тиктеп, аларга өзүн—өзү көрсөтүү жагынан да эркектер менен тең укукта болушат» (Марков, 1901: 153–154). Ал турсун, Ташкентте, ушундай ири борбордо да шаарга келген беттерин бекитип жашпаган кыргыз аялдары (казак аялдары да — автор.) шаардын эски бөлүгүндөгү паранжы менен беттерин чүмбөттөшкөн өзбек аялдарынын арасында адаттан сырт бир кызык көрүнүштү пайда кылышат. Ал эми көчмөндөрдүн аялдарынын жалпы акыл жана адеп жагы өзүнчө бир өзгөчө кепке татыктуу» (Липский, 1905: 731–732) — деп жазат бүтүндөй Орто Азияны саякаттап чыккан ботаник В.И.Липский. Үй—бүлө иштеринде жана уруунун ичиндеги маанилүү маселелерди чечүүдө кыргыз аялдары акыркы орунда турушкан эмес, тескерисинче көпчүлүк учурда чечүүчү ролго ээ болушкан. Кыргыз аялдары баарын жасайт: боз үйдү тигет, бир жерден экинчи жерге көчкөндө төөлөргө жүктөрдү артат жана түшүрөт, мал—жанды көзөмөлдөйт. Бир сөз менен айтканда, чарбадагы оор жумуштун баары аялдын мойнуна жүктөлгөн. Айрым саякатчылар кыргыздардын аялдарына караганда Эркектери ишке «жалкоороктой» деп жазышкан. Кыргыздардын эркектери өтө муктаж болуп калганда гана чымыркана иштейт да, кийинки бүтүн, курсагы ток кезде ал эртеден кечке атын минип алып жүрө берет. Бирок бул айтылгандар байларга гана тиешелүү болгон. Колу жукараак жана жардыраак малчы—жылкычы менен чаандын оор жумушу анын бүт убактысын алгандыктан, алар үчүн жалкоолонуп жатуу убакыт да болгон эмес.

В.И. Кушелевский жазып калтырган баланын төрөлүшүнө байла—ныштуу салт—санаалар менен үрп—адаттарга байланыштуу маалыматтар этнографтар үчүн чоң кызыгууну пайда кылат. «Кыргыз аял төрөй баштаган учурда, бөтөнчө биринчи төрөт учурунда, кош бойлуу аял (кели) жаткан боз үйдүн тегерегине айылдагы эркектердин баардыгы чогулушат да, төрөт учурунун башынан аягына чейин алар тынбай бакырышып, жез илегендерди, күүлөрдү, темир казандарды койгулаша калдыратышып, кыскасы, укмуштай бир ызы—чуу, куру—чууну жаратышат. Мунун баары төрөп жаткан аялга күч—кубат берүү, анын жан кыйнаган азабына теңирдин беүү, анан да башкысы төрөп жаткан аялга да, төрөлүп жаткан наристеге да өз залакасын тийгизип коючу шайтандарды коркутуп—үркүтүүчү үчүн жасалат» (Кушелевский: 167). Көчмөндөр арасында бүгүнкү күнгө чейин жашап келген байыркы ишенимдер эзелки диний жрандылар, ырым—жырымдар, философиялык—диний көз караштары чагылдырылат. Ал кездерде аялдар көбүнчө гигиеналык шарттары жок жагдайларда төрөшкөн. Ошондуктан, төрөт учурунда кайгылуу натыйжалар да болбой койгон эмес. Ошентсе да, наристенин төрөлүшү кыргыздардын үй—бүлөсүндө ар качан чоң жана кубанычтуу окуя болгон. Жаңы төрөлгөн ымыркайдын ысымын жагымсыз угулган ат менен же болбосо жандык—малдын аталышы

24 XIX к. АЯГЫНДАГЫ ПАМИР–АЛАЙ КЫРГЫЗДАРЫНЫН РУХА–НИЙ МАДАНИЯТЫ, ҮРП–АДАТТАРЫ ЖАНА САЛТ – САНААЛАРЫ

менен аташкан. Анткени, мындайча атоо сөзсүз наристенин өмүрүн сактап, көргөн калат деген ишеним өтө күчтүү болгон.

Бөбөктөрдүн наристе чачын алдыруу салтына кыргыздар чоң маани беришкен. «Көбүнчө ушул күнү (же болбосо бешик той күнү) таякеси бала үчүн баштан аяк кийим – кече кылып келген да, анан дагы бакыт каалап жандык – малдан тартуулаган» (Абрамзон, 1990). Бул салт кыргыздарда «баркы» деп аталган. Болжолуу кадыр – барктуу деген термин ушундан улам келип Кыргыздардын бири калбай бүт баарысы дагы бир мусулман салтын – баланы отургузуунун – бекем карманыш – кан. Баланы олтургузуу сүнөттөө салты анын жети – он жашынын ортосунда жасалган. Бул салт байларда чоң той жасоо менен коштолгон. Белгиленген күнү баланын атасы тууган – уруктары менен жакын санаалаштарын чакыртып, аларга сый тамак берген. Ушундан соң уста эркектердин жардамы менен ислам шарияты боюнча мусулман үчүн тиешелүү болгон сүнөттөө салтын аткарган.

Түштүк кыргыздардагы анын ичинде Памир – Алай кыргыздарында маркумдуу жерге берүүдөгү үрп – адаттар алардын түндүктөгү уруулаштарындагы жана да башка мусулман өлкөлөрүндөгү үрп – адаттардан көп айырмаланган эмес. Маркумду адатта көзү өткөн соң үчүнчү күнү коюшкан, анткени бардык тууган – уруктары аны жерге бергенче жетип келүүсү зарыл болгон. Башка түшкөн кайгы жөнүндө бир туугандарга, жакын тууган – уруктарга жана тааныштарга дароо кабар берилген. Боз үйдүн сол жак бөлүгүндө маркум жаткан жерде көзү өткөн адамдын алдына топурак төшөтүп, топуракка муздак сууну тынымсыз сэп турушкан. Бул маркумдун денесин бузулуп кетүүдөн сактаган. Боз үйдүн он жак бөлүгүндө салынган кийиздер кенен көлдөлөндөргө барысы бирдей калыпта аза кийимин кийишкен маркумдун аялдары, эже – карындаштары жана кыздары кошок айтып, ыйлап отурушат. Бирок бардык эле жесирлер менен кошок кошуп ыйлай алышкан эмес. Ошондуктан, маркумду жерге берүүдө атайын ыйлакез кошокчу да аялдарды чакырышкан. Кетмен – Төбөлүк кыргыздардын арасында көркөмдөп кошок кошуунун чоң чебери болуп Токтогулдун апасы Бурма эсептелинген. Кыргыздарга жесир аялдын олтурушунун өзүнчө белгилүү бир жол жобосу болгон. Жесир калган аял бүгүлгөн сол бутуна колун коюп, оң бутунун таманы жерге такап – чыкталып, бүгүлгөн тизесине чыканагын такай жаагын таякка эшикке артын салып олтуруш керек болгон (Гродеков, 1889: 258).

Маркумду алып чыгардан мурда анын денеси жуулган. Молдодон башка бул ишке маркумдун эң жакындарынан бир – экөө гана катыша алышкан. Ушундан соң, маркумду ак кепинге орошуп, сыртынан дагы кийиз же килем менен орошкон. Жалпысынан алганда маркумду жерге берүүдөгү салт – санаалар менен үрп – адаттар түндүк жана түштүк кыргыздарында бирдей болгон. Ушуну эске алуу менен, төмөндө бул иш – чаранын Е. Ковалев тарабынан өтө кыдат, жеткиликтүү баяндалган маалыматка токтолуп кетмекчибиз. Өзүнүн макаласында ал доорон түшүрүү (маркумдун күнөөлөрүн кетирүү) салты жөнүндө өтө кызыктуу маалыматтарды келтирип кеткен: «биринчи эле туш келген атка узун, жаңы арканды байкап туруп ал (молдо – автор.) аркандын экинчи учун өз колуна кармап туруп молдо кезеги менен солдон оңго карай боз үйдүн маңдайында отургандардын ар бирине басып келип аркандын үчүн

ага сунуп, бир колу менен кое бербей кармап, экинчи колу менен боз үйдө жаткан маркумду көрсөтүп: «Беш милдетти сактабагандыгы үчүн маркумдун күнөөлөрүн кабыл кыласыңбы?» – деп сурайт. Олтургандар – дын баарысы оң жооп беришет. «даур» (доорон – автор.) деп аталган бул салтты аткаргандыгы үчүн алга көп эмес белек алат молдо. Мына ошентип олтургандардын баарын кыдырып чыккандан кийин молдо эки колун көккө көтөрүп туруп: «Алла акбар, рахматы кылсын!» – деп үнүн бийик чыгара кыйкырып, анан арканды четке таштап коет» (**Ковалев, 1884, № 62, 64**). Ушул салт жасалган соң бир нече киши маркумдун сөөгүн короого алып чыгышын залбарга салышат да, анан бейитти көздөй көтөрүп жөнөшөт. Эң алдыда молдо жана маркумдун жакын туугандары барат, аларын артынан маркумдун сөөгүн көтөргөндөр, алардын алдынан атчаны атчан, жөөсү жөө болушуп калган эл жөнөшөт. Аялдардын баары тең боз үйдүн жанында калышат, алар эч качан маркумду бейитке чейин узатып барышпайт. Мүрзө төмөнкүдөй казылат: алгач узундугу 2 метр болгон бийиктиги адамдын бою менен барабар чуңкур казылат да, анын күн батыш капталынан маркумдун сөөгү баткыдай кылынып башка бир экинчи чуңкур казылат.

Аза күтүүгө катышып турган адамдардын ар бири мүрзөгө бир ченгел топурак ташташы керек, ал эми зоболосу бир топ жогору кыргыздарга кедейлер келишип, чапандарынын этектерин кайрыша ага топурактан толтуруп салышып мүрзөгө төгүшөт» (**Ковалев, 1884, № 62, 64**). Келген элге кайрыла молдо үнүн бийик чыгарып: «Маркум жакшы адам беле!?» – деп сурайт. Баарысы жабыла маркум ирүү мезгили жөнүндө оң жооп беришет. Анан молдо дагы куран окуйт. Мына ошентип маркумду жерге берүү салты – жаназа – соңуна чыгат.

Маркум кайтыш болгондон кийинки үчүнчү, жетинчи жана кыркынчы күндөрү тууган – туушкаңдары тарабынан атайын эскерилип белгиленген. Маркумдун жакын туугандары кырк күн бою аза кийимин кийип жүрүүгө тийиш болушкан.

Орус саякатчылары менен изилдөөчүлөрү жазып калтырып кетишкен XIX кылымдын экинчи жарымы XX кылымдын баш чениндеги кыргыз элинин руханий турмушунун, салт – санаалары менен үрп – адаттары – нын негизги элементтери кыскача мына ушундай.

Орто Азияга жана Түштүк кыргызстанга келип кетишкен орус жана да чет элдик саякатчылардын эмгектери менен жазгандарында Түштүк кыргыздардын материалдык – тиричиликтин маданиятыны негизги бөлүктөрү мүнөздөлүп көрсөтүлүү менен бирге XIX кылымдын экинчи жарымы менен бирге XIX кылымдын экинчи жарымы менен XX кылымдын баш чениндеги кыргыз элинин менталитетин аныктап жалпы жолунан элдин руханий дүйнөсү менен анын мүнөзүн түзүп турган үрп – адаты менен салт – санаалары, алардын руханий маданиятынын ар кайсы аспектилери жөнүндөгү белгилүү бир өлчөмдөгү маалыматтар да бар.

Жалпысынан алганда, орус саякатчыларынын, изилдөөчүлөрүнүн жана адистеринин эмгектери менен алар жазып калтырган маалыматтарда бизди кызыктырган мезгилдеги түштүк кыргыз коомчулугунун руханий турмушунун маселелери материалдык мадания – тынын маселерине салыштырмалуу азыраак орунду ээлейт. Бирок, алардын ар бир эскерүүлөрү менен кыскача баяндамалары, ал эми кээ бир учурларда

26 XIX к. АЯГЫНДАГЫ ПАМИР–АЛАЙ КЫРГЫЗДАРЫНЫН РУХА–НИЙ МАДАНИЯТЫ, ҮРП–АДАТТАРЫ ЖАНА САЛТ – САНААЛАРЫ

кенири түрдө жазып кеткендери Кыргызстандын маданият таануучулары үчүн кызык гана эмес илимий өтө маанилүү да эсептелинет. Мындай маалыматтардын тематикалык диапозону бир топ кенири: мында элдин оозеки чыгармачылык да, музыкалык маданият да, үй–бүлөлүк карын–катыш маселелери да, анын ичинде кыргыз аялдарынын үй–бүлө менен коомдогу орду да, улуттук оюн–зооктор, ар түрдүү үрп–адаттар, салт–санаалар кыскасы элдин рухий турмушунун бардык жактары көрсөтүлгөн ошону менен бирге, көлөмү боюнча да же болбосо да деталдаштыра майда чүйдөсүнө чейин кабарлоо боюнча да, белгилүүлүгү боюнча да башка булактарга салыштырмалуу түштүк кыргыздардын төңкөрүшкө чейинки турмушунун руханий жактары жөнүндөгү орус саякатчыларынын эмгектеринен алынуучу маалыматтар түрдүү контексте жазылган жана маани маңызы жагынан да ар кыл. Ал маалыматтарда саякатчылардын дээрлик баарысы түштүк кыргыздардын көркөм чыгармачылык жана музыкалык жактан таланттуулугун образдуу көркөм сөз менен тилдик музыкага болгон чексиз сүйүүсүн бир сөздөн белгилеши да көбүн эсе түштүк кыргыздардын оозеки поэзиясы өздөрүнө тиешелүү музыкалык чыгармачылыгына салыштырмалуу салтка айланган улуттук оюндары, анын ичинде ат жарыштары көбүрөөк чагылдырылып турат. Маалыматтын көлөмү боюнча алганда элдин адеп–ахлагы, салт–санаалары жана үрп–адаттары жөнүндөгү кабарлар да түрдүү. Бирок ошого карабастан, ал маалыматтар «түшүнүктөр» менен «түштүктүктөрдүн» айрым бир өзгөчөлүктөрү бар экендигине карабастан XIX к. экинчи жарымында жана XX к. баш ченинде кыргызстандын түндүгү менен түштүгүндө жашаган кыргыз элинин материалдык жана руханий маданиятынын биримдигин далилдеп турушат. Ошону менен бирге, руханий маданиятынын башка тектеш түрк – моңол көчмөн элдер руханий маданияты менен жалпылыгын белгилөө менен байыркылыгы жана өз алдынчалыгы, өзгөчө оригиналдуулугун ишеним–дүү айтсак болот.

АДАБИЯТТАР ЖАНА ТИРКЕМЕ

АБРАМЗОН С.М. **Киргизы и их этнографические и историко–культурные связи.** – Фрунзе, 1990.

АКРАМОВ Н.М. **Вопросы истории, археологии и этнографии народов Памира и Припамирья в трудах Б.А. Громочевского,** – Душанбе, 1974. – С. 71.

АЛАГУШЕВ Б. **Кыргыздын элдик музыкалык аспаптары.** – Фрунзе, 1974. – С.35.

Архив ГО РФ

ГЕДИН С. **В сердце Азии.** Т.1. – Спб., 1899. – С. 97–98.

ГОЛОВНИНА Ю.Д. **На Памирах. Записки русской путешественницы.** – М. 1902.

ПРОДЕКОВ Н.И. **Киргизы и кара–киргизы Сыр–Дарьинской области.** Т.1. Юридический быт. – Ташкент, 1889.

ГРУМ–ГРЖИМАЙЛО Г.Е. **Очерк Памирских стран** // Изв. ИРГО, Т.XXII. 1885.

- ЗАГРЯЖСКИЙ Г.С. **Быт кочевого населения долины р. Чу и Сыр-Дарьи** // Турк.вед., 1887, № 47–48.
- ЗАГРЯЖСКИЙ Г.С. **Юридические обычаи киргиз и о народном суде у кочевого населения Туркестанского края по обычному праву** // Материалы для статистики Туркест. Края, Вып. IV, 1876.
- ИНФАНТЬЕВА П. **На родине первых людей. Пиключения двух гимназистов.** – Спб., 1907.
- КАЗАНСКИЙ К.К. **Вблизи Памиров.** – Ташкент, 1892.
- КОВАЛЕВ Н.И. **Очерки быта кара-киргизов.** // Турк.вед., 1884 № 62, 64
- КОРЖЕНЕВСКИЙ Н.А. **Киргизская свадьба** // Турк.вед., 1913. № 41.
- КУШЕЛЕВСКИЙ В.И. **Материалы...**
- ЛАВРОВ М.В. **Туркестан: география и история края.** Ч.II. – М., 1916.
- ЛИПСКИЙ В.И. **Горная Бухара.** Ч.Ш. – Спб., 1905.
- МАРКОВ Е.А. **Россия в Средней Азии.** – Спб., 1901.
- МОЛДОБАЕВ И. **Эпос «Манас» как источник изучения духовной культуры киргизского народа.** – Фрунзе, 1989.
- Путеводитель по Туркестану.** – Спб., 1913.
- СИМАКОВ Г.Н. **Общественные функции киргизских народных развлечений конце XIX – начале XX вв.** – Л., 1984.
- СИМАКОВ Ю. **Общественные функции киргизских народных развлечений в конце XIX – начале XX вв.** – Л., 1984.
- СОРОКИН И.В. **В горах и долинах русского Тянь-Шаня** //Ист. вестник, 1896. Май – июнь.
- ТАГЕЕВ.Б. **Русские над Индией.** – Спб., 1900.